

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy ómagyar magánhangzó-változásról*

1. Szórvány- és korai szövegméleink tanúsága szerint szavaink egy csoportja – melynek elemei a források természete okán jellemzően hely- és személynevek – szembetűnően hasonló hangsorépítési változatokkal rendelkezik. Jelesül, az utolsó szótag kivételével veláris magánhangzókat tartalmazó lexémák utolsó szótagjában *i ~ u ~ o* szabályszerűnek tűnő változatokat mutatnak. A változatokat – csupán mutatóként – a következő táblázat hivatott szemléltetni:

-i-	-u-	-o-
1165: <i>arich(di)</i>	TA. <i>aruk</i>	1395 k.: <i>arok</i>
HB. <i>achscin</i>	1235 k.: <i>Asscun</i>	1367: <i>Azon(falua)</i>
TA. <i>balatin ~ bolatin</i>	TÖ. <i>Bolotun</i>	1420: <i>Balaton</i>
1001–1002: <i>Baluanis</i> , 1213: <i>Balvanis</i>	TÖ., 1227: <i>Balvanus</i>	1432 <i>Balvanos</i>
1202–1203: <i>Horogis</i>	TÖ. <i>Horogus</i> , 1274: <i>Haragus</i>	1473: <i>Haragos</i>
1255: <i>Lois</i>	1330: <i>Layus</i>	1423: <i>Layos</i>
DAI. <i>Μορήση(ς)</i> ; 1231: <i>Moris</i>	1289: <i>Morus</i>	1324: <i>Maros</i>

* Ezúton is szeretném megköszönni JUHÁSZ DEZSŐNEK a tanulmányom kéziratához fűzött hasznos észrevételeit, megjegyzéseit.

-i-	-u-	-o-
1138/1329: <i>Mortin, Martin</i>	TÖ. <i>Mortun</i> , 1229: <i>Martun</i>	1251: <i>Morton</i> , 1273: <i>Marton</i>
TA. <i>mortis</i>	XI. sz. vége: <i>mortus</i> , 1358: <i>Mortus</i>	1438: <i>Marthos</i>
TA. <i>sumig</i>	1171: <i>Sumug</i>	1365: <i>Somog</i>
TA. <i>ufg]rin</i>	TÖ. <i>Vgrun</i>	1334: <i>Vgron</i>
1138: <i>Wasil</i>	1256: <i>Wazul</i>	1437: <i>Wazol</i>

2. E változatok – kevés kivételtől eltekintve – egyben $i > u > o$ diakrón sorba is rendeződnek. E diakrón sor összeilleszthető lenne az ismert – az adatok többségének tanúsága szerint ténylegesen is időben egymásra következő – hangváltozásokból (labializálódás, majd nyíltabbá válás), ám hagyományos hangtörténetírásunk az ómagyar korra vonatkozóan – a felső nyelvválású magánhangzók tekintetében – csak $i > ü$, illetve $i > u$ labializációt ismer (vö. pl. E. ABAFFY 2003: 323–4), az u -t eredményező labializációt pedig a veláris j kérdésével hozza kapcsolatba. (Az $u > o$ nyíltabbá válás problémátlan.)

Függetlenül attól, hogy a veláris j része volt-e ősmagyar–korai ómagyar kori hangrendszerünknek (hagyományosan korai magánhangzó-rendszerünk elemének tekintjük, vö. E. ABAFFY 2003: 318, ezzel szemben: KIS 2005), a fenti mutatóvány elemeinek etimológiája meggyőzhet bennünket arról, hogy többségüknek utolsó szótagi magánhangzója palatális i -ből származik: alán *axsīn* > HB. *achscin*; fr. *Louis* > m. *Lois*; szl. *Moriš* (~ gör. *Μάρις* [vö. DAI. *Μορήσις*] > m. *Maris*; lat. *Martinus* > m. *Martin* ~ *Martis*; szl. *Ugrin* > m. *Ugrin*; (gör. *Βασίλειος* >) szl. *Vasilj* ~ *Vaszilij* ~ *Vaszili* > m. *Waszil(y)* ~ *Bazil*. Szláv redukált palatális i -ből származó i -t tartalmaz a *balatin* névalak. Indokolatlannak tűnik, ezért nehezen magyarázható a feltehetően szláv közvetítéssel átvett (végső soron török) *bálvány*, az alapnyelvi eredetű *harag*, illetőleg a török *som* szavakból képzett, belső keletkezésű *Balvanis*, *Horogis* és *sumig* hely-, illetve személyneveink utolsó szótagi i -je. (Esetleg a fenti hangsorépités analógiájára alakultak volna? Avagy az egykori – a korai török és szláv átvétel esetében analogikusan felvett – j tövéghangzó palatalizálódott változatai?) Példáink közül kétséget kizáróan csupán a török eredetű (*ariq* >) *árik* megy vissza közvetlenül veláris j -re.

Az egymással megfeleltethető i -s, illetve ($u >$) o -s alakokat – éppen *Somogy* példáján bemutatva – BENKŐ LORÁND szétfejlődésnek tartja, és az alakokat közvetlenül a veláris j -re vezeti vissza (2009: 75–6). E szétfejlődést nem is vonjuk kétségbe az ide vonható, első szótagjukban i -t tartalmazó szavak (szópárok) esetében, mint a *szíp*- (*szip*[p]-) ~ *szop*, *szív* ~ R. *szov*- (vö. i. m. 76–7). Ugyanezt a szétfejlődést feltételezzük az átadó nyelvből veláris j -vel érkező (*ariq* >) **árik* ~ **áruku* > *árik* ~ *áruk* (> *árok*) esetében is, ezért nem tartjuk meglepőnek az *árik* változatnak az *áruk*-hoz képest (1055: TA. *aruk*) viszonylagosan kései adatozását (1165: *arich*-), tudva természetesen, hogy a források adta kronológia nem feltétlenül követi a hangváltozások lezajlásának valós időbeliségét.

Példáink jó része azonban – mint láttuk – eredetileg is palatális i -t tartalmazott, emiatt diakrón sor feltételezése tűnik indokoltabbnak (vö. ABAFFY 2003: 335). A legkorábbi alakváltozataiban egyes hangrendű, utolsó szótagjukban (bármilyen eredetű) palatális i -t tartalmazó szavaink csoportja – a hangrendi kiegyenlítődés és az ezzel párhuzamosan végbe menő labializálódás után – tendenciaszerűen kapcsolódik be az $u > o$ nyíltabbá válás folyamatába. E lexémákra vonatkozóan a magyar nyelv életében bekövetkezett teljes hang-

változási sor tehát: „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás”.

A hangrendi kiegyenlítődéshöz társuló labializációt a veláris *j*-nek – legalábbis a hangváltozás időszakára vonatkozó – rendszerbeli hiánya tette szükségessé. (A hangrendi kiegyenlítődéshöz ugyanis jósolhatóan – ha csak első lépésben is – $i > j$ velarizációt eredményezett volna.)

3. Egy hangváltozásnak nem csupán (rendszereszerű) okai, de (rendszereszerű) következményei is lehetnek. Egy rendszereszerű hangváltozás – KENESEI ISTVÁN kifejezésével élve – „maga előtt »görgeti« a többi hangot” (1995: 284)¹, további (a rendszert is érintő, alakító) elmozdulásokat indukál(hat). KENESEI felfogása szerint a korai magyar magánhangzórendszer „erjedése” két ponton indult meg: az egyik – a nagyobb hatóerejű – a veláris *j* felszámolódása, a másik – az előzőtől teljesen függetlenül – a rövid illabiális *ä* eltűnése (i. m. 284–5). A veláris *j* felszámolódásával megszűnik az *j* ~ *i*, illetve az *j* ~ *u* fonémakonttraszt (példákkal szemléltetve: i. m. 285), mely az *i*-t az *ü*, illetve az *ë* (majd mindkettőt az *ö*), az *u*-t pedig az *o* (majd az *o*-t az *a*) irányába mozdítja el (táblázatban szemléltetve: i. m. 284). Ekként a vizsgált lexémákra vonatkozó másodlagos, ezzel párhuzamosan számos más szóalakban is jelentkező $u > o$ nyíltabbá válás „következmény-változásként” is értelmezhető. Az általunk vizsgált, palatális *i*-ből kiinduló változás ugyancsak bekapcsolódik e láncolatba, tovább erősítve az *u* fonéma megterheltségét, és tovább gyengítve fonematikus kontrasztját.

4. Az adatok alapján a magánhangzó-hasonulás feltehetően a XI. sz. legvége – XIII. sz. első fele, legkésőbb középe közötti időszakban (azaz lényegében a XII. században) zajlott, az egyes lexémák esetében természetesen nem feltétlenül azonos időpontokban. A rá következő, egyben szélesebb horderejű $u > o$ nyíltabbá válás pedig a XIII. századtól bontakozott ki erőteljesen (vö. E. ABAFFY 2003: 329; BENKŐ 2003). Megjegyzendő továbbá, hogy az asszociációs hangváltozás kronológiája tekintetében a források helyesírása kellő támpontot nyújt, míg a nyíltabbá válásra vonatkozóan a konzervatív (feljebb jelölő) helyesírás a hangváltozás idejét látszólag (valószínűleg csak látszólag) igen késői időpontig tolja ki.

5. A „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás” elnevezéssel jelölt hangváltozási sor egyúttal azt a kérdést is felveti, hogy a korai vegyes hangrendű, utolsó szótagjukban *i*-t tartalmazó helyneveink – köztük a Tihanyi alapítólevél *balatin* ~ *bolatin* és *sumig* szórványai – tekinthetők-e latinus formáknak (vö. pl. HOFFMANN 2010: 48, 201, 218).

Az alapítólevél *balatin* (~ *bolatin*) vegyes hangrendű névalakját elviekben elégségesen magyarázza a szláv etimológia, eszerint lehetett valós, élőnyelvi változat. (A névalak későbbi előfordulásainak megítéléséről lásd alább.) A *sumig* képzett szóalak létrejöttét – amint fentebb jeleztük – bizonytalanság övezi. A probléma megvilágításához célszerű az analógiához folyamodnunk.

A belső keletkezésű 1002/XII. sz.: *Baluuanis* (PRT. 1: 590, DHA. 41) nemigen tekinthető latinus formának. A magyar *-s* képző előtti *i* mindazonáltal szokatlan. Magyarázatát

¹ E szakirodalmi tételre JUHÁSZ DEZSŐ hívta fel a figyelmemet, amiért köszönettel tartozom.

esetleg a hangrendnek megfelelő, egykori (esetleg analogikusan felvett) veláris *i* véghangzó, vagy a X–XI. századi nagyszámú, hangtanilag hasonló felépítésű név által alkotott mikrorendszerbe (l. a fenti példákat) történő beilleszkedés adhatja. Efféle mikrorendszert alakítottak ki a minden bizonnyal veláris *i*-re visszavezethető első szótagjukban *i*-t tartalmazó, de mély hangrendűen toldalékolttal alapnyelvi és korai török eredetű szavaink – pl. *űjjal*, *nyállal*, *sírok* [fn. és ige], *űrok*, *kínos* stb. – mely csoportba tökéletesen illeszkedett például a palatális *i*-t tartalmazó alán *híd* szavunk (vö. *hidak*), jóval később görög eredetű *Tihany* helynevünk, illetve e mikrorendszer mintájára alakulhattak egyes, előtét- vagy bontóhangot tartalmazó korai átvételeink, mint a latin *schola* > *iskola* vagy a szláv *kral(j)* > *király*. E nyelvi részrendszer azonban – az általunk vizsgálttól eltérően – nem bomlott fel, még ha egyes elemek tekintetében be is következhetett a hangrendi kiegyenlítődés, pl. HB. *milost* > *malaszt*.

De tekinthetjük-e egyáltalán valós névváltozatnak a korai nyelvi adatot, mely egy későbbi interpolált oklevélben bukkan fel? Anélkül, hogy a kétes hitelű, illetőleg a hamis (ezen belül az interpolált) oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatóságáról részletesebben szólnánk (ehhez újabban l. SZÖKE 2007: 4–7, 19–20, 29–30; 2010), meg kell jegyeznünk, hogy a XII. századi oklevél összeállítója az eredeti adománylevél mellett Kálmán király renovációját is felhasználta (l. DHA. 38), ezáltal a Veszprémvölgyi adománylevél (?1002 k./1109) fennmaradásának körülményeihez hasonlóan nyelvtörténetileg megbízható adatokkal számolhatunk. A vegyes hangrendű névváltozat ugyanakkor nem csupán a XI. század elején, de később is (akár az oklevél interpolálásának idején is, mely szintén még a XII. században történt) lehetett élő változat. Ezt a következő szempontok támogatják: 1. A XI. század végére vonatkozóan László király összeírásának 1093–1095: *Baluanis* (PRT. 1: 592; DHA. 301) adata. 2. II. Andrásnak a pannonhalmi apátságot birtokaiban megerősítő két oklevele. A XIII. századi oklevelek ugyanis már egyöntetűen *Balvanus* alakot közölnek, kivéve azokat, melyek László összeírását forrásként használják. Az említett két oklevél szövegszerűen hivatkozik a László-féle összeírásra, illetve mindkét 1213-ban kelt oklevélben *Balvanis* (ÁÚO. 1: 65, 6: 220) adatot találunk. Látványos, hogy e megerősítések összeállítói nem csupán közvetlen forrásként használták László király oklevelét, de a helyneveket a lehető legnagyobb pontossággal másolják (akkor is, ha nem értik), az archaikus névalakokat változatlanul emelik át a forrásból a későbbi oklevelekbe, hiszen nem állt érdekükben a „korszerűsítés”. 3. Ugyanez mondható el IV. Béla ún. nagy privilégiumáról (1260) is, melyben helynevünk szintén *Baluanis* alakban szerepel (ÁÚO. 11: 32). 4. A XIII. század előtti okleveles adataink között nem találkozunk a *Balvanus* névformával, míg a XIII. századtól – a korábbi okleveleket másoló fenti forrásoktól eltekintve – csak ez utóbbi alak fordul elő (majd a XV. századtól: *Balvanos*). (Igen valószínűnek tűnik tehát, hogy a XIII. századi, 1015-re hamisított pécsváradi alapítólevél, illetve a XIV. század első felében Szent László korára hamisított tihanyi összeírás – melyek egybeszerkesztőinek az egyértelmű azonosítás miatt ez érdekükben is állt – a saját koruk névhasználata szerint közlik e helynevet: *Balwanus* ~ *Baluanus*; DHA. 73, 75, ill. 284.) Mindezek alapján nemigen van okunk kételkedni abban, hogy a *Balu(u)anis* névváltozatot említő XI–XII. századi források – diplomatikai érvekkel is megtámogatottan – hiteles, élő nyelvi adatot közölnek.

Szintén élő névhasználat emléke lehet a 1202–1203/1500 k. *Horogis* (ÁSznt.; 1197/XV. századra datálva: MNy. 1923: 97, vö. TESz. *harag*), illetve ehhez hasonlóan a Tihanyi alapítólevél *balatin* ~ *bolatin*, *sumig* szórványait is természetesen alakult, valós

nyelvhasználatot tükröző, teljes értékű magyar szavaknak (neveknek) tekinthetjük, melyek egy, a korai ómagyar korra jellemző (rendszerszerű) fonológiai felépítést mutatnak. A latin etimonú *Martinus* > m. *Martin* ~ *Martis* is feltehetően valós névhasználatot tükröz, nem feltétlenül „visszalatinizált alak”. A felhozott példák többségénél pedig fel sem merül a latinizálás kérdése (*achscin*, *Moris*, *u[g]rin* stb.).

6. Ezzel természetesen nem állítom, hogy a hangrendi kiegyenlítődéssel lezajlása után a későbbi oklevelezési gyakorlat a korai (helynévi) *i*-s alakok egy része mögött nem latinos formákat lát. Hogy e névformákat későbbi latinos alakoknak tekintették, mi sem bizonyítja jobban, mint az egy oklevélben belül előforduló 1275: *Balatin* ~ *Baladini* (lat. *Balatinum* genitivus esete) változatok jelenléte. Ugyanerről vall a Tihanyi összeírás fogalmazati és hitelesített példányának egy figyelemre méltó eltérése. Gamás birtok leírásában a fogalmazati példány a Balaton megnevezésére – az alapítólevélről nyilván nem függetlenül – következetesen a *Bolotin* névalakot alkalmazza (PRT. 10: 514), ezt a formát közli a birtokleírások élén is, ahol szinte betű szerint másolja az alapítólevelet (PRT. 10: 503). A később hitelesített példány másolója Gamás birtok leírásában az első előfordulást, ti. ahol a helynév „quod vulgo dicitur” szerkezethez kapcsolódik – nyilván az aktuális névhasználathoz igazítva – *Bolotun* névformára módosítja. (Az egykorú kiejtés *balatun*, kevéssé valószínűen *balaton* lehetett.) „Javitást” tehát csupán ott eszközöl a hiteles példány másolója, ahol a latin szöveg az élőnyelvi használatra utal, itt hibának tekinti a fogalmazati példányban szereplő *-in* végű alakot, mögötte latin megfelelőt sejtve. A másik, ettől eltérő latin szerkezetben való előfordulás esetén (*ad prefatum Bolotin*) már nem érez motivációt a latinossá válás lecserelésére. (Kisebb valószínűségű, de lehetséges magyarázatként az is felmerülhet, hogy csupán archaikusnak érezte ezt az alakot, ezért igazította ki az élőnyelvi változatot előhívó szerkezetben, míg a többi előfordulás esetén az alapítólevél tekintélye alatt változatlanul hagyta.)

7. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél szinkroniájában a *balatin* (valószínű ejtése: *balātin*) még nem latinos, hanem élőnyelvi névforma lehetett, hasonlóképpen: *sumig*, *u[g]rin* stb. Mindazonáltal ezek az alakok később kiváló lehetőségként kínálkoztak például a latin *-inus*³ képzővel történő latinosítás számára: *Balatinum*, *Ugrinus* stb. A latinosított formáktól ugyanakkor – a hangváltozások eredményeként – erőteljesen elkülönültek az élőnyelvi alakok: *Balaton*, *Ugron*, ezáltal az egykori *Balatin*, *Ugrin* változatok később természetesen „sorolódtak” a latin névváltozat-csoportokhoz. A (*Sumidzs* >) *Sumudzs* ~ *Sumogy* > *Somogy* névalak a fenti hangváltozások nyomán hasonlóképpen különült el a hangtanilag ellentétes irányban kiegyenlítődő latin névváltozattól: *Simigium*, *Simigiensis*, majd a később már inkább latinossá érzett korai *sumig* alak utóbb szintén a latin formákhoz sorolódtott: vö. 1218: *Sumigum* [ɔ: *Sumigium*] (ÁÚO. 1: 153); 1227: *Sumigiensis* (ÁÚO. 1: 242); stb.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ómagyar kor). In: MNyt. 301–51.
 BENKŐ LORÁND 2003. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. Magyar Nyelvjárások 41: 37–44.

- BENKŐ LORÁND 2009. A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DAI. = Constantinus Porphyrogenetus, De administrando imperio. Kiadása és fordítása: MORAVCSIK 1950.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KENESEI ISTVÁN 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. Magyar Nyelv 281–91.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. Magyar Nyelvjárások 43: 5–26.
- MORAVCSIK GYULA 1950. Bíborbanszületett Konstantín. A görög szöveget kiadta és fordította: MORAVCSIK GYULA. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp. (Hasonmás: Lucidus Kiadó, Bp., 2003.)
- PRT. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. [Stephaneum Nyomda Rt.] Bp., 1902–1916.
- SZŐKE MELINDA 2007. A magyar nyelvű szórványok beillesztésének eljárásai XI. századi okleveleinkben. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet. Elektronikus publikáció: http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1555/szoke_m_1555.pdf.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 5. Debrecen, 95–103.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF